

Андрій РЕУТОВ

ДЕЩО НА ЗАХИСТ «НОВОЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ»

Відбудова Десятинної церкви, здається, справа невідворотна. Протести фахівців безсилі стримати мовчазний тиск істинно-православних. Нагадаю: 2000-го року Л. Кучма видав розпорядження про відбудову. Його наступник 2004 р. змінив напрям на «музеефікацію залишків». Як сформулює питання чинний Гарант — відомо лише Гаранту. У кожному разі бажано попідкуватися, щоб наступний новобуд не став черговим «ляпасом суспільному смаку». Тому потрібно для початку визначитися з намірами: що хочемо і що дійсно можемо отримати?

Венеційська хартія, прийнята II Міжнародним конгресом архітекторів і технічних спеціалістів з історичних пам'яток 1964 р., проголошує принципову неприпустимість відтворення втрачених пам'яток. З іншого боку, як виняток, припускається відтворення пам'яток, знищених протягом XX ст., якщо вони мають велике містобудівне значення або важливі для національної самосвідомості. Новобуд на місці втраченої пам'ятки може бути визнаний коректним за двох умов: якщо він не завдасть шкоди автентичним залишкам старовини (не порушує право доступу до культурної спадщини) і якщо зруйноване буде відтворено з документальною точністю на підставі наукової методики.

Десятинна церква, безперечно, має потенціал потужного символу і важлива для самосвідомості не тільки українського народу. Перший кафедральний собор і перша мурована церква Давньої Русі; місце поховання святих Володимира та Ольги; храм, в якому протягом трьох століть зберігалася християнська реліквія світового рангу — глава святого Климента, папи Римського. Нарешті — меморіал тим останнім киянам, що не схотіли 1240 р. скоритися хану Батию. Отже, наразі маємо потенційне місце масового паломництва і об'єкт «культурного туризму». Образ новоствореної споруди неминуче втілить суспільне прагнення відтворити перервану культурну традицію у тому розумінні, яке ми про неї маємо.

Десятинна церква Петра Моголи, рисунок XIX ст.

Як відомо, спроба «музеефікації залишків» Десятинної церкви зазнала фіаско зими 2009/2010 рр.: захисне покриття не витримало снігового навантаження і завалилося. Отже, мова піде про таке чи інше відтворення храму. У такому випадку можливі лише наступні варіанти рішення:

Побудова цілком нової споруди в модерних формах (чомусь її неодмінно уявляють собі «зі скла»). Цей варіант суперечить всім можливим законодавчим актам про охорону культурної спадщини, і тому не повинен розглядатися.

Другий варіант — спроба відтворити первісний вигляд будівлі X століття — глибоко обурює всіх фахівців. Маючи власний досвід реконструкції Десятинного храму (вперше опубліковано 1996 р.), автор цих рядків відповідально заявляє, що адекватне відтворення споруди, зруйнованої 1240 р., *неможливе* через незворотну втрату достовірних даних. Та, навіть коли б такі дані й були, треба було б зневажити вісім століть київської історії, протягом яких місто існувало без Десятинної церкви. До того ж, громадськість ще не встигла оговтатись від таких квазінаукових монстрів, як Золоті ворота, Пирогоща, або ж Воскресенська церква у Переяславі.

Нова Десятинна церква архітектора В. Стасова, фото кінця XIX ст.

Третій можливий варіант — відтворення невеличкої церкви св. Миколи Десятинного, спорудженої митрополитом Петром Могилою у 1636–1646 рр. — не влаштує нікого. З одного боку, для її відбудови також бракує даних; з іншого — маленький розмір будівлі навряд чи задовольнить вірян. Доречи, сам Петро Могила мріяв про відбудову Десятинної церкви в повному обсязі, на що залишив за заповітом чималу суму грошей (1000 золотих).

Залишається відбудова Нової Десятинної церкви, спорудженої за проектом Василя Стасова у 1828–1842 рр. і знищеної 1936 р. Цю споруду так довго і завзято лаяли, що пропозиція про її відбудову повинна здатися щонайменше парадоксальною. Проте тільки це рішення може відповідати всім основним умовам щодо коректності новобуду. Справді, від стасівської церкви зберігся власний потужний фундамент, який може бути використаний без шкоди для археологічних залишків давньоруського храму; церква XIX століття може бути відтворена з документальною точністю; відтворення саме цієї споруди може розглядатися, як виправлення одного із злочинів Радянської влади проти вітчизняної культури та Церкви.

Будемо відверті: Нова Десятинна церква киянам не подобалася. Одним з перших її критиків став Микола Закревський, який ще 1868 р. висловив за-

Нова Десятинна церква у панорамі Старого міста, фото кінця XIX ст.

гальне враження, що «витрати на будівництво цього храму не принесли ніякої користі для мистецтва». Практично всі наступні автори оглядів київської архітектури були зворушливо солідарні з цією оцінкою. Але смаки, на щастя, змінюються, і паризька Нотр Дам вже не виглядає таким жахіттям, як це здавалося французам в часи Великої Революції. Можливо, настала пора ретельніше поглянути на всі вади та чесноти Нової Десятинної церкви як твору архітектури.

Претензії до Нової Десятинної церкви зазвичай висувуються у трьох площинах: естетичній («важкий» обсяг, незграбний силует), містобудівній (суперечка з Андріївською церквою та іншими шедеврами доби бароко) та стилістико-ідеологічній (російсько-візантійський стиль, як прояв «імперської ідеології»).

Дійсно, переглядаючи старі світлини та порівнюючи їх з первісним проектом Стасова (який увійшов до хрестоматій з історії російської архітектури), не можна не помітити, що подрібнений неовізантійський п'ятиверх з цибулястими банями значно відрізняється від первісного задуму. Та, дякуючи нашим корифеям реставраційної науки, ми маємо щасливий вибір: відбудувати або «як було», або «як було задумано».

Містобудівні закиди відвести найлегше. Сучасне розпланування вулиць Старого міста, здійснене за генпланом 1837 р., розроблялося вже з розрахунком на обсяг Нової Десятинної церкви. Здається, всі згодні, що цей генплан виявився надзвичайно вдалим і є значним досягненням містобудівного мистецтва свого часу. Напевне, архітектор В. Беретті та землемір І. Шмигельський мали рацію, що будівля великого обсягу (незалежно від її стилю) потрібна саме в цьому пункті.

Просторова композиція Верхнього міста ще за князівських часів передбачала три основні центри мас: Софію, Десятинну церкву і Михайлівський монастир, довкола яких гуртувалися всі інші вертикальні акценти. Андріївська церква надто тендітна, до того ж відсунута далеко на край гори, щоб самотужки ут-

*Церква св. Олександра Невського
у Потсдамі, архіт. В. Стасов*

римує третій центр композиції. Це особливо помітно тепер, коли значно підвищилась рядова забудова. Знову звертаючись до старих світлин, можемо пересвідчитися, що Нова Десятинна церква, навіть спотворена при спорудженні, ніяк не заважала сприймати шедевр Растреллі. Інша справа, що вона сама значно програвала від такого порівняння.

Нарешті, щодо стилю і образу будівлі. Російсько-візантійський стиль від початку був цілком новаторською спробою створити самобутню національну архітектуру. Василь Стасов, визначний майстер архітектури ампіру, ще не міг знати блискучої тріади графа Сергія Уварова: «православ'я, самодержав'я, народність» (її сформульовано тільки 1833 р.), тож марно звинувачувати його у свідомому шовінізмі. Здебільшого він керувався тим розумінням київської давнини, яке на той час панувало в колах столичної інтелігенції. Оскільки справжня візантійська архітектура була ще практично невідома (її довго плутали з турецькою, вірменською та навіть індійською), Стасов звернувся до «стилю кремлівських соборів», побудованих італійцями в епоху Ренесансу. Запозичивши дещо в Арістотеля Фьораванті, а дещо в Алевіза Нового, Стасов створив два дуже вдалі проекти церков: першу для російської колонії в Потсдамі (передмістя Берліну, 1826 р.), а другу в Києві (Десятинна, 1828 р.). Десятинну ми втратили, церква в Потсдамі збереглася, і разом з іншими будівлями колонії увійшла до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1999 р.).

Проекти Стасова надихнули його молодшого колегу, Костянтина Тона, подальшу розробку нового стилю, апогеєм якого став московський храм Христа Спасителя (1839–1889 рр.). Стиль сподобався не тільки Миколі I, але й

Хрма Христа Спасителя у Москві, архіт. К. Тон, фото кінця ХІХ ст.

значній частині культурного суспільства. За законами імперської уніфікації, для якої на той час не було альтернативи, цей стиль, що вже отримав назву «тонівського», був офіційно проголошений обов'язковим для всієї імперії. Було видано кілька альбомів типових проектів «тонівських» церков, за справу взялися епігони, і це почало набридати. Суспільство раптом зрозуміло, що нічого «національного», а тим більше «народного» ця архітектура в собі не містить. Найуразливіших інвектив «тонівський» стиль зазнав не від кого іншого, як від художнього критика Володимира Стасова, сина архітектора Потсдамсь-

*Руїни захисного покриття розкопок
Десятинної церкви, фото 2010 р.*

кої та Десятинної церков. З іншого боку, почало просуватися наукове вивчення пам'яток середньовіччя.

Одним з наслідків Реформи 1861 р. стало скасування державної регламентації будівництва. Але це означало тільки зміну засобів втілення пануючої ідеології. З наукового студювання візантійської спадщини (в тому числі і залишок давньої Десятинної церкви!) постав неовізантійський стиль, програмним твором якого є Володимирський собор у Києві. Москвофільство, помножене на синодальний клерикалізм, виробило той потворний варіант стилю, який прийнято називати «спархіальним». Але ці зміни стилю, як і розмноження його вторинних екземплярів, відбувалися вже значно пізніше, переважно після смерті Василя Стасова (†1848 р.).

Костянтин Тон розробив свій перший проект церкви в «національному» стилі 1830 року. Московський храм Христа Спасителя закладено на 11, а закінчено на 47 років пізніше від Нової Десятинної церкви. При цьому неважко пересвідчитися, що стилізація Тона суттєво відрізняється від стасівської. Власне кажучи, єдиний «московський» мотив на фасадах Десятинної церкви — перспективні портали з «кілеподібною» верхівкою, запозичені з кремлівського Ус-

пенського собору. Решта декору була достатньо стриманою, щоб не брати на себе зайвої уваги. У церквах Тона запозичених і еkleктично змішаних елементів значно більше. Отже, нова Десятинна церква була не пересічним взірцем, а «пілотним», революційним твором нової стильової течії. Незалежно від наших теперішніх вподобань, треба визнати, що побудова Нової Десятинної церкви стала істотним кроком в напрямку подолання естетики «казарменого» ампіру (наполеонівського за походженням), яка на той час себе вичерпала.

До позитивних якостей стасівської будівлі слід додати те, що вона стала мало не першим в імперії церковно-археологічним музеєм. На жаль, не вдалося зберегти частину давніх стін, що вціліли на час відбудови. Первісний проект передбачав їх збереження, але відповідальні особи вирішили перестрахуватися, і давні мури було розібрано. Проте більшість архітектурно-декоративних фрагментів, знайдених під час розкопок давнього храму, було використано для внутрішнього оздоблення нової церкви. Все, що ми сьогодні бачимо в музейних експозиціях — фрагменти мозаїчної підлоги, загадкові літери грецького напису, князівські саркофаги — все це вціліло завдяки тому, що було «експонатом» у Новій Десятинній церкві (я зараз не рахую втрачене). Як на те пішло, Нова Десятинна церква взагалі створила перший на нашому ґрунті прецедент відбудови зруйнованих, але цінних для культури споруд.

І наостанок — про сприйняття культурної спадщини «імперського» періоду. Треба вже нарешті визнати, що така спадщина існує і має неперехідну цінність. Інакше доведеться вважати Львівське Середмістя суцільним символом іноземного поневолення, а російську мову — зіпсованою українською. Бажання мати історію як утопію, звернуту у минуле, аж ніяк не додає гідності. Якими б світлими ідеалами не переймалася міфологія, вона завжди шкідлива для світогляду. Нездатність визнати очевидні факти власної історії тільки заважає усвідомити Україну як повноцінну частину мультикультурного світу.